

“SİVİLİZASIYA” ANLAYIŞININ MƏZMUNUNA DAİR

Hacıyev Rövşən Sabir oğlu

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun a.e.i., fəl.ü.f.d.

Açar sözlər: sivilizasiya, sosial sistem, mədəni sistem

Key words: civilization, social system, cultural system

Ключевые слова: цивилизация, социальная система, культурная систем

“Sivilizasiya” anlayışına dair geniş materiallarla tanışlıq belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu məfhumun məzmunu ilə bağlı xeyri fərqli baxışlar və yanaşmalar mövcuddur. Bunu nəzərə alaraq, məqalədə “sivilizasiya” anlayışı adı altında nəyin başa düşülməsi məsələsinə aydınlıq gətirilməsinə səy göstəriləcək.

“Sivilizasiya” termini öz mənşəyini latın sözü olan “civilis” anlayışından götürmüşdür və ilkin şərhində özünü nəzakətli, ədəbli aparmağı bacaran şəhər insanının davranış qabiliyyəti mənasını ifadə etmişdir (6, s.461). Demək olar ki, Yeni Dövr fəlsəfəsinə qədər bu anlayış isim deyil, məhz sifət şəklində işlədilmişdir. Anlayışın həm isim halında, həm də müasir anlamda işlədilməsi ilk növbədə fransız maarifçilərinin fəaliyyəti sayəsində (şübhəsiz ki, bu işdə ingilis maarifçilərinin də əməyi vardır) mümkün olmuşdur. Y.Semyonov bildirir ki, Yeni Dövrə bu anlayışı ilk dəfə işlədən fransız zadəganı V.Mirabo olmuşdur. “Qanunların dostu” əsərində bu anlayış ilk dəfə olaraq məhz onun tərəfindən səsləndirilmişdir (7, s.114). Tanınmış fransız alim L.Fevr qeyd etmişdir ki, ingilis dilinə bu anlayış fransızlardan keçmişdir (12, s.246).

Tədqiqatlar göstərir ki, anlayışın yaranmasından bu günə qədər “sivilizasiya” məfhumunun mahiyyət və məzmunu xeyli dərəcədə dəyişmiş və zənginləşmişdir. Xüsusən yaxın 250 il ərzində bu anlayışın məzmunu olduqca fərqli və müxtəlif çalarlar əldə etmişdir. Rusiyalı alim İ.İonov bu dövr ərzində anlayışın məzmununun dəyişməsi dinamikasında üç mərhələni ayırd edir (13, s.387-388). Birinci mərhələ təqribən XVIII əsrin yarısından XIX əsrin yarısına qədər olan bir dövrü əhatə edir. Bu dövr ərzində “sivilizasiya” anlayışı “tərəqqi” anlayışı ilə demək olar ki, eyniləşdirilir. Məsələn burasındadır ki, qeyd etdiyimiz dövr Avropada təkamül nəzəriyyəsinin baş qaldırdığı və geniş təşəkkül tapdığı bir dünyagörüşü mərhələsi olmuşdur. İnsanın zəkasının inkişafı ilə səciyyələnən düzxətli təkamül konsepsiyasının və ya tərəqqinin son və ən yüksək səviyyəsi isə sivilizasiyanın yaranması mərhələsi kimi başa düşülmüşdür. Aydındır ki, söhbət Avropa sivilizasiyasının yaranmasından gedir. Təsadüfi deyil ki, o dövrdə sivilizasiya sözü tək anlamda işlədilirdi və yalnız Avropa mədəniyyətini nəzərdə tuturdu. İctimai inkişafda isə üç dövr ayırd edilirdi: vəhşilik, barbarlıq və sivilizasiya. Birinci mərhələnin aparıcı nümayəndələri kimi görkəmli

mütəfəkkirlər K.A.Sen-Simon, O.Kont, A.Fergüson və b. qeyd etmək olar. İkinci dövr təqribən XIX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Bu dövrdə Yaxın Şərqdə aparılan arxeoloji qazıntılar tarixi prosesdə Qərb mədəniyyətindən fərqli olan sivilizasiyaların varlığından xəbər verdi. Nəticədə, “sivilizasiya” anlayışı artıq tək yox, tədricən cəm halında işlədilməyə başladı. Bu səbəbdən sivilizasiyaya təkamülçü təmayül ilə bərabər (buna Y.Semyonovun təklifi ilə unitar-mərhələli yanaşma da deyilir), plüral-dövrü istiqamətdən yanaşan baxışlar da yer aldı. Başqa sözlə, XIX əsrin ikinci yarısında artıq lokal sivilizasiyalar haqqında nəzəriyyələr meydana çıxdı. Bu nəzəriyyələri ortaya qoyan mütəfəkkirlərdən xüsusən N.Y.Danilevskinin adını qeyd etmək olar. Nəhayət, üçüncü mərhələ XX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Bu mərhələdə “sivilizasiya” analizi tarixi prosesin aparıcı subyektinə çevrilmiş oldu. Eyni zamanda, ictimai inkişafda tərəqqiyə olan münasibət şübhə altına alındı və hesab edildi ki, tarixi proses vahid bəşəriyyətin deyil, sadəcə ayrıca götürülmüş sivilizasiyaların inkişafı tarixindən başqa bir şey deyildir. Bu mərhələnin aparıcı nümayəndələri olaraq dünya şöhrətli mütəfəkkirlərdən O.Şpenqlerin, P.Sorokinin və A.Toynbinin adlarını qeyd etmək lazımdır.

Biz artıq qeyd etdik ki, “sivilizasiya” anlayışının müəyyən edilməsi ilə bağlı xeyli fərqli yanaşmalar mövcuddur. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirməklə anlayışın məzmununu müəyyən edən xassələri üzə çıxarmaq mümkün olardı. Bu məqsədlə öncə məşhur Vebster lüğətində bu anlayışın müxtəlif məzmunlarda şərh edilməsinin bəzi məqamlarına nəzər yetirək. Sivilizasiya:

1. a) Barbarlığın tam şəkildə aradan qalxması və qeyri-rasional davranışın yoxluğu ilə səciyyələnən insan mədəniyyətinin ideal halıdır. Bu hal üçün insanın fiziki, mədəni və ruhi resurslarından tam istifadə, eləcə də onun fərdi xüsusiyyətlərinin cəmiyyətdə öz yerini tapması xasdır;

b) mədəniyyətin elə bir inkişaf səviyyəsidir ki, yazının kəşfi və yazılı mətnlərin qorunması, eləcə də urbanizasiya, kənd təsərrüfatında və sənayedə texnologiyanın təkmilləşməsi, əhali sayının artması və sosial təşkilin mürəkkəbləşməsi ilə səciyyələnir;

2. Sivilliliyin təşəkkül tapdığı prosesdir ki, özünü elmin tərəqqisində, dövlət idarəçiliyində, eləcə də mənəviyyatda və insan fəaliyyətində göstərir;

3. İnsan mədəniyyəti nailiyyətlərinin və heyvani tələbatlardan kənara çıxan arzuların cəmidir;

4. Normativ tipli davranışın və ya təfəkkürün qəbul edilməsidir;

5. Elə ərazilərdir ki, orada mədəniyyətin və texnoloji inkişafın nisbətən yüksək səviyyəsi bərqərar olmuşdur;

6. Şəhər mədəniyyəti deməkdir (17, s.413).

Fransız kulturoloqu A.Niçiforo sivilizasiyanı aşağıdakı kimi müəyyən edir: sivilizasiya – insan birliyinin elə bir varlıq formasıdır ki, özünü: 1) maddi həyatda; 2) intellektual fəaliyyətdə; 3) mənəvi həyatda; 4) siyasi və sosial idarəetmədə göstərir (5, s.40).

Fransız tarixçisi M.Kruze hesab edir ki, hər bir sivilizasiya ideyaların və siyasi institutların, maddi və mədəni həyatın şərtlərinin, istehsal qüvvələrinin və ictimai münasibətlərin, dinin, insan intellektinin və incəsənətin müxtəlif təzahürlərinin cəmi kimi müəyyən olunur (5, s.40).

Amerika kulturoloqu U.Adamsa görə isə, sivilizasiyanı cəmiyyətin elə bir inkişaf səviyyəsi yaradır ki, ona daha yüksək texnologiya, təsərrüfatda ixtisaslaşma, dəbdəbəli əşyalar, uzaq məsafələrə ticarət, iqtisadiyyatın mərkəzləşmiş qaydada idarə edilməsi, sosial stratifikasiya, şəhərlər və ya iri administrativ mərkəzlər, hüquq institutları, daimi ordu, müəyyən dövlət idarəçiliyi forması, müxtəlif tipli dinlər (monoteizm və ya politeizm), monumental memarlıq və incəsənət nümunələri xas olsun (19, s.6).

Bir çox mütəxəssislər isə (bu dəstəyə daha çox antropoloqlar daxildir) sivilizasiyanı cəmiyyətin primitiv və ya ənənəvi mədəniyyətlərə əks olan inkişaf səviyyəsi kimi müəyyən etməyə çalışırlar. Bu zaman sivilizasiyanı səciyyələndirən meyarların göstərməsinə cəhd edilir. Bu meyarlar əsas etibarilə sosioloji, mənəvi və intellektual müstəvilərdə müəyyən edilir.

Sosial sahədə bütün sivilizasiyalara aşağıdakı xüsusiyyətlər xasdır:

1. Əməyin bölgüsünə əsaslanan iqtisadi münasibətlər sistemi – üfqi (peşə ixtisaslaşması) və şaquli (sosial stratifikasiya).

2. İstehsal üsuluna hakim rejim tərəfindən nəzarət edilməsi. Belə ki, hakim sinif vergi vasitəsilə ilkin istehsalçılardan əldə edilən əlavə məhsulun mərkəzləşdirilməsini və bölüşdürülməsini həyata keçirir.

3. Siyasi strukturun mövcudluğu. Bu strukturda icraedici və administrativ funksiyaları öz əlində cəmləşdirən hakim təbəqə əsas yer tutur. Burada mənşəyinə və qohumluq əlaqələrinə görə hökm sürən tayfa təşkilatı məcburiyyətə əsaslanan hakim sinfin idarəçiliyə ilə əvəzlənir. Sivilizasiya siyasi sistemin əsasında sosial-sinfi münasibətləri və ərazi bütövlüyünü təmin edən dövlət dayanır.

Əxlaqi-mənəvi sahədə sivilizasiyanın formalaşması etik sistemlərin kökündən dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Bu da öz növbəsində sosial münasibətlərdə hərtərəfli dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Eyni zamanda insanların dünyagörüşündə də əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Sivilizasiyaların inkişafının erkən mərhələsində əxlaqi davranış normalarının bərqərar olması müstəqil və xüsusi sosial institut vasitəsilə həyata keçirilir. Bu instituta kahinlər təbəqəsi, dini məbəd, dövlətçilik simvolları və s. daxildir. Bu sistemdə allahlar ierarxiyada düzülüşdə təqdim və qəbul edilir. Allahlar panteonunda dövlətin mövcudluğunu təmin edən baş allah statusu müəyyənləşdirilir.

Sivilizasiyanın inkişafının sonrakı mərhələsində mənəvi davranış normaları yeni dəyərlər əldə edirlər. Bu əxlaqi dəyərlər norması lokal birliklərdəki və ya tayfa sistemlərindəki davranış qaydalarından keyfiyyətli dərəcədə fərqlənir. Artıq əxlaqi-mənəvi normalar icma tərəfindən deyil, xüsusi təbəqə, yəni elita tərəfindən formalaşdırılır. Sivilizasiyanın yeni inkişaf səviyyəsində elita tərəfindən irəli sürülmüş ideyalar tarixi prosesin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.

İntellektual sahədə sivilizasiya nəzəri təfəkkürün inkişafına imkan yaradır. Belə ki, zaman haqqında yeni təsəvvürlər (retrospektiv və perspektiv) baş qaldırır, yazı və informasiyanın ötürülməsi üçün ümumi simvollar tərtib olunur, dəqiq və proqnostik elmlər inkişaf edir (riyaziyyat, həndəsə və astronomiya), zamanın, məkanın və çəkinin vahidləri müəyyənləşdirilir. Yaranmış elmlər praktik məqsədlərə xidmət edir. Belə ki, astronomiya elmi kənd təsərrüfatı işlərinin vaxtında təşkil olunması məqsədilə yaradılır (mövsümlərin düzgün təyin edilməsi). Riyaziyyat ilk növbədə administrativ və ticarət işlərinin aparılması zərurətindən meydana gəlir. Həndəsə elmi isə administrativ binaların və dini məbədlərin tikintisi ilə əlaqədar təşəkkül tapır.

Sivilizasiya həm də yüksək incəsənətin təşəkkül tapması ilə səciyyələnir. Yaranmış yüksək incəsənət özünəməxsus peşəkar yaradıcılığı ilə xalq təsviri sənətini tədricən ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik fəaliyyət növünə çevirir.

Mütəxəssislər tərəfindən sivilizasiyanın bu qaydada (yəni onun strukturuna daxil olan elementlərin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi) şərh edilməsi yaranmış yeni cəmiyyətin məzmun baxımından mürəkkəb səciyyə daşmasından xəbər verir. Belə cəmiyyət artıq təkamül xüsusiyyəti ilə də səciyyələnir. Digər tərəfdən, sivilizasiyanın bu cür şərh edilməsi strukturdaxili əlaqələrin funksionallığına və formasına heç bir aydınlıq gətirmir. Ümumən, sivilizasiyanın təfəssilatı xarakterdə müəyyən edilməsinin ən optimal variantını, mütəxəssislərin fikrinə görə, E.Hantinqton 1945-ci ildə çap etdirdiyi monoqrafiyasında vermişdir: “Sivilizasiyanın tərifini vermək, eyni zamanda onun meydana gəlməsi vaxtını dəqiq müəyyən etmək çətinidir. Bəlkə də bu işlərin görülməsinə elə bir ehtiyac da yoxdur. Hamı etiraf edir ki, dünyanın müəyyən hissəsində geridə qalmış insanlar yaşayır, bəzi mədəniyyətlərdə isə sivilizasiya səviyyəsi xeyli aşağıdır. Ona görə də belə demək mümkünsə, sivilizasiya o yerdə təşəkkül tapır ki, kənd təsərrüfatına keçid baş verir, insanlar oturaq həyat tərzini sürür, müəyyən idarəçilik sistemi yarada bilir və bu işlərin aparılmasında yazıdan istifadə edirlər” (20, s.3).

Sovet dövründə “sivilizasiya” anlayışına verilən təriflər daha çox ideoloji səciyyə daşmışdır. Onlardan biri ilə tanış olaq: “Sivilizasiya – bu və ya digər ictimai-iqtisadi formasiya tərəfindən əldə edilən maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişaf səviyyəsidir” (8, s.645).

Ümumən “sivilizasiya” anlayışının müəyyən edilməsində fərqli yanaşmaları ayırd etmək mümkündür. Onlardan bəzilərinə nəzər yetirək:

1. Sivilizasiya – cəmiyyətdir və deməli, ona xas olan bütün xüsusiyyətləri özündə daşıyır. Bu, mürəkkəb cəmiyyətdir və özündə siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni altsistemləri ehtiva edir. Sivilizasiyaya bu cür yanaşanlar sırasında “Annalar” məktəbinin yaradıcılarından biri olan fransalı L.Fevrin adını misal çəkmək olar. Sivilizasiyanın bu cür şərh edilməsi anlayışın məzmununu xeyli dərəcədə qeyri-müəyyən edir, çünki belə olan halda əlavə terminlərin daxil edilməsinə ehtiyac yaranır. Belə ki, bəzən tayfa səviyyəsində yaşayan cəmiyyətlərin belə sivilizasiya kimi təqdim edilməsi bu tip yanaşmalarda özünə yer tapır.

2. Sivilizasiya – şəhər mədəniyyətidir. Sivilizasiyaya bu cür yanaşan mütəxəssislər çoxluq təşkil edir. Məsələn, tanınmış mütəxəssis F.Beqli sivilizasiyanı

şəhərlə əlaqəli olan mədəniyyət kimi başa düşür (16). Sivilizasiyaya bu cür yanaşmada cəmiyyətdə siyasi rejimin bərqərar olması amili nəzərdə tutulur. Belə ki, amerikalı mütəxəssis D.Uilkinson da hesab edir ki, sivilizasiya əhalisi 10000-dən az olmayan şəhər mədəniyyətidir (18). Sivilizasiyanın əsas xüsusiyyəti sosiopotestar sistemə malik olması ilə müəyyənləşir. Belə olan təqdirdə hətta dövlətlər də ayrıca sivilizasiya kimi nəzərdən keçirilir. O halda mövcud sivilizasiyaların sayı həddən artıq çox olur ki, bu da əslində anlayışın məzmununun xeyli dərəcədə şişirdilməsinə gətirib çıxarır.

3. Sivilizasiya – cəmiyyət quruluşunun müasir tipidir. Bu cür cəmiyyətlərə Qərbi və digər yüksək inkişaf etmiş siosiomədəni sistemləri aid etmək mümkündür ki, harada müasir texnologiyanın tətbiqini görmək olar. Eyni zamanda, bu cür sivilizasiyalarda cəmiyyətin mütərəqqi inkişafını təmin edən vətəndaş cəmiyyətinin və digər sosial, siyasi, hüquqi institutların fəaliyyətini qeyd etmək olar. Anlayışın bu qaydada təqdim edilməsi əslində dünya tarixində yüksək mədəni inkişaf səviyyəsinə çatmış digər böyük siosiomədəni sistemlərin sivilizasiya kimi təqdim edilməsinin qarşısını alır. Belə yanaşma, zənnimizcə, “sivilizasiya” anlayışının məzmununu xeyli dərəcədə azaldır və reallığın olduğu kimi əks etdirilməsinə mane olur. Çünki belə təqdirdə, tarixdə mövcud olmuş və hazırda da mövcud olan mədəniyyətlərin özüməxsusluğu amili Qərb həyat tərzinə, onun mentalitetinə uyğun şəkildə dəyərləndirilir.

4. Sivilizasiya insanların hüquqlarını, vicdan azadlığını təmin edən bir cəmiyyətdir. Bu halda yenə də sivilizasiya adı altında faktiki olaraq Qərb həyat tərzini sərgiləyən bir sosial model ortaya qoyulur. Anlayışın bu cür şərhli Qərb mədəniyyətinin daşıyıcısı olan sivil insan obrazını canlandırır ki, əslində bunu da XVIII əsr fransız və ingilis maarifçilərinin təsəvvür etdikləri sivil insan məfhumunun yeni interpretasiyası kimi başa düşmək olar.

5. Bəzən “sivilizasiya” anlayışına insan fəaliyyətinin nailiyyətləri prizmasından yanaşmağa çalışırlar. Bu zaman daha çox maddi mədəniyyətə aid olan nailiyyətlər nəzərdə tutulur və beləliklə də, iqtisadi həyat önə çəkilir, mənəvi mədəniyyət isə bir növ arxa plana keçmiş olur. Belə yanaşmada əslində “mədəniyyət” anlayışının “sivilizasiya” məfhumundan fərqləndirilməsi məqsədi güdülür. Bu cür düşüncələr sırasında J.J.Russonu və O.Şpenqləri misal çəkmək olar. Məlumdur ki, O.Şpenqlərin yanaşmasında sivilizasiya adı altında məhz mədəniyyətin inkişafının son mərhələsi, yəni mənəvi yox, məhz maddi-texniki dəyərlərə üstünlük verilən mərhələsi nəzərdə tutulur. İnkişafın bu mərhələsində kütləvilik fərdiliyi və özünəməxsusluğu üstələmiş olur, maddi-texniki nailiyyətlər ruhi-mənəvi dəyərlərdən üstün tutulur, yaradıcı qabiliyyət texnoloji uğurla əvəz edilir. Texnoloji determinizm konsepsiyası “sivilizasiya” anlayışına məhz bu aspektdən yanaşan nəzəriyyə kimi dəyərləndirilə bilər.

6. Bəzən sivilizasiya məzmunu baxımından milli siosiomədəni birlik mənasında işlədilir. Bu zaman anlayış faktiki olaraq inkişaf etmiş dövlətin iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni sahələrdəki tarixi nailiyyətlərinin nəticəsi kimi çıxış edir. Belə olan halda ingilis, fransız, İran, Yapon və s. bu kimi sivilizasiyalardan söhbət açılır ki, bununla da dünya tarixi faktiki olaraq milli dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin cəmi kimi ortaya

çıxır. Bu cür təqdimat tədqiqatçı K.V.Xvostovanın verdiyi tərifdə özünü bürüzə verir: “Biz, “sivilizasiya” anlayışını müəyyən məkanda stabil olan və zaman diapazonunda uzunmüddətli olan kulturoloji, hüquqi, sosial-iqtisadi və siyasi amillərin funksional əlaqələrinin cəmi kimi müəyyən edirik” (15, s.92). Bu tərifdən görüldüyü kimi, sivilizasiya anlayışı faktiki olaraq, dövlətin parametrlərini özündə ehtiva edən cəmiyyət tipi kimi təqdim edilir.

7. Bir sıra hallarda sivilizasiya dünyəvi dinlərin təməlinə qurulan vahid iri miqyaslı cəmiyyətlər kimi nəzərdən keçirilir. Sivilizasiyanın dinə münəcər olunması onun təsnifatında da özünü bürüzə verir: Qərbi xristian, Şərqi xristian, İslam, induist, buddist və s. sivilizasiyalar. Sivilizasiyaların bu cür anlaşılması komparativistika elminin formalaşmasına, yəni fərqli sosiomədəni sistemlərin qarşılıqlı müqayisədə öyrənilməsinə zəmin yaratmışdır. Sivilizasiyaların dini müstəvidə nəzərdən keçirilməsi ilk növbədə məşhur tarixçi A.Toynbinin yaradıcılığına xasdır.

8. Sivilizasiya dünyəvi dinlərdə, əxlaq sistemlərində, hüquq və incəsənətdə öz ifadəsini tapan universal, yəni ümumbəşəri dəyərlərin əsasında formalaşan sosiomədəni sistemlərdir. Bu cür şərh “sivilizasiya” anlayışının ən çox qəbul edilən tərifidir. Bizim də yanaşmamız məhz bu səpgidə öz ifadəsini tapır.

Yuxarıdakı təhlillərdən və təsnifatdan görüldüyü kimi, “sivilizasiya” anlayışına həqiqətən də müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Onların hamısını əsasən iki istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür: dəyər-normativ (bu yanaşmada sivilizasiya mədəni inkişafın ən yüksək səviyyəsi kimi başa düşülür, yaşayış norması, standartı kimi dəyərləndirilir) və obyektiv-təsviri (məkan-zaman daxilində formalaşmış sosial və mədəni sistemlərin birliyi kimi). Bu bölgü tədqiqatçı Y.P.Yemelyanovanın da yanaşmasında öz əksini tapır (3, s.39). Biz, sivilizasiya dedikdə, öz tədqiqatlarımızda daha çox obyektiv-təsviri yanaşmadan irəli gəlirik, yəni bu məfhum sosiomədəni sistemin müəyyən bir tipi və ya forması kimi çıxış edir. Bu kontekstdə qeyd etmək istərdik ki, sivilizasiya tərəfimizdən cəmiyyət deyil, məhz mədəni sistem kimi başa düşülür. Başqa sözlə desək, mahiyyəti baxımından sivilizasiya mədəni sistemdir, çünki onu müəyyən edən əhəmiyyətli əlamətlər dil, din, mentalitet, özünüidentifikasiya, davranış stereotipi və digər bu kimi mənəvi-mədəni dəyərlərlə müəyyənləşir. Biz sosiomədəni sistemin iki növünü ayırd edirik: etnomədəni və sosiosiyasi. Sivilizasiya tərəfimizdən etnomədəni sistemlərə aid edilir. Bu kontekstdə istənilən tipli cəmiyyət və ya sosial orqanizm isə sosiosiyasi sistemlərə aid edilir (bu barədə daha ətraflı bax: 1; 2). Sivilizasiyanın mahiyyəti baxımından mədəni sistem kimi başa düşülməsi tanınmış sosioloq P.Sorokinin fikirlərindən qaynaqlanır. Sorokin sivilizasiyanı aşağıdakı şərhləri ilə müəyyən edir: “Sosiomədəni hadisələrin ucsuz-bucaqsız «okeanında» real vahid kimi fəaliyyət göstərən iri mədəni sistemlər, başqa cür desək, mədəni supersistemlər mövcuddurlar. Onlar ya dövlət, ya millət, ya da hər hansı bir sosial qrupla üst-üstə düşürlər. Bir qayda olaraq bu mədəni supersistemlərin sərhədləri milli, siyasi və dini birliklərin sərhədlərini aşaraq onları özündə ehtiva edir” (9, s.47-48).

Anlayışın təyin olunması baxımından qeyd etmək istərdik ki, əksər tanınmış mütəxəssislər sivilizasiyanın meydana gəlməsini şəhər mədəniyyətinin təşəkkül tapması hadisəsi ilə əlaqələndirirlər. Onlardan B.S.Yerasova görə, sivilizasiya urbanizasiya inqilabından asılı olub, şəhər mədəniyyətinin təşəkkül tapması ilə formalaşır (4, s.87). Uilkinson qeyd edir ki, sivilizasiyanı əhalisi intensiv, daimi və əhəmiyyətli qarşılıqlı əlaqələrdə olan şəhərlər formalaşdırır (10, s.399). F.Beqli isə sivilizasiyanı şəhərlə əlaqəli olan mədəniyyət kimi başa düşür (16, s.162). “Sivilizasiya” anlayışının məzmununa dair bir çox baxışları nəzərdən keçirən R.Ueskot aşağıdakı nəticəyə gəlir: “Sivilizasiya adlandırılması üçün mədəniyyət ya əkinçilikdən, ya da maldarlıqdan irəli gələrək heç olmasa ərzaq məhsullarını istehsal etməlidir...şəhərlərə, yazıya, metallurgiyaya malik olmalıdır” (11, s.338).

Bəzi tədqiqatçılar “sivilizasiya” və “mədəniyyət” anlayışlarını qarşı-qarşıya qoymağa cəhd edirlər. Bunun əsasında, şübhəsiz ki, O.Şpenqlerin məşhur “Qərbin qürubu” əsərinin həmin tədqiqatçılara göstərdiyi təsir dayanır. Əslində Şpenqlerin belə bir mövqedən çıxış etməsi başa düşüləndir, çünki ümumiyyətlə, alman kulturoloqlarının bu iki anlayışın bir-birindən fərqləndirilməsi prinsipinə əsaslanır. Tanınmış mütəxəssis S.Hantinqton öz əsərində göstərir ki, “sivilizasiya” və “mədəniyyət” anlayışlarının bir-birindən fərqləndirilməsi yalnız Almaniyalı alimləri üçün xarakterikdir. Dünyanın digər elmi mərkəzlərində bu anlayışların bir-birindən ayrı tutulması praktikası yer almamışdır (14, s.46). Biz də hesab edirik ki, mədəniyyəti və sivilizasiyanı qarşı-qarşıya qoymaq doğru olmazdı. Belə ki, sivilizasiyanı bəşər mədəniyyətinin ən yüksək inkişaf səviyyəsi kimi dəyərləndirmək mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, ilk sivilizasiyaların yaranması dövrü üçün haqqında danışdığımız iki anlayışı bir-birindən ayırmaq sadəcə mümkün deyildir. Ona görə ki, yazının meydana gəlməsi, sosial differensiasiyanın baş tutması, ilk dövlətlərin və padşahların tarix səhnəsinə çıxması kimi əhəmiyyətli hadisələr yalnız sivilizasiyanın göstəricisi olmayıb, eyni zamanda bəşəriyyətin sosial təkamülündə ümumən mədəniyyətin də yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması kimi dəyərləndirilə bilər.

Bizim başa düşdüyümüz qədər, sivilizasiya yüksək mədəni inkişaf səviyyəsinə nail olmuş insan birliklərinin vahid sosiomədəni sistemi kimi çıxış edir. Bu sistem dil, tarix, din, adət-ənənələr, sosial institutlar kimi obyektiv komponentləri ilə yanaşı, onun tərkibinə daxil olan subyektin özünüidentifikasiya xüsusiyyəti ilə də səciyyələnir. Tarixi inkişafın indiki səviyyəsi üçün əksər insanların bundan yüksək özünüidentifikasiya qabiliyyəti yoxdur. Sivilizasiyaların dövlətlərdən fərqli olaraq müəyyən olunmuş ərazi sərhədləri də yoxdur. Buna baxmayaraq, onların reallığına şübhə ilə yanaşmağa heç bir ciddi əsas görmürük. Eyni sözləri etnoslar üçün də söyləmək mümkündür (halbuki konstruktivistlər, o cümlədən B.Anderson, V.Tişkov kimi tanınmış mütəxəssislər etnosların reallığını qəbul etməyib, onları sadəcə təxəyyülün məhsulu kimi başa düşürlər). Sivilizasiyalar canlı orqanizmlər kimi təşəkkül, inkişaf və tənəzzül dövrlərini yaşayırlar. Bütün mədəni sistemlər içərisində sivilizasiyalar əhali sayı və yerləşmə məkanı baxımından ən böyük insan birliyi

olmaqla yanaşı, onların içərisində zaman aspektindən həm də ən uzun ömr sürmə xüsusiyyətinə malikdirlər.

Yuxarıda deyilənlərdən irəli gəlib sivilizasiyanın tərifini aşağıdakı şəkildə ifadə etmək mümkündür: **sivilisasiya** müəyyən coğrafi ərazidə əsrlər boyu yanaşı yaşayaraq orta q dəyərləri (ilk növbədə dini inancları və dünyagörüşünü) formalaşdırmış müxtəlif tipli sosial qrupların və institutların mədəni birliyi olub, identifikasiya əsasında onu təşkil edən insanların özlərini digər analoji birliklərin üzvlərindən fərqləndirə bildiyi ən böyük etnomədəni sistemə deyilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Hacıyev R.S. “Xalq” anlayışına dair (sosial-fəlsəfi təhlil) // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, “Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası” jurnalı, № 1, 2012, s.153-159.
2. Hacıyev R.S. Sosiomədəni sistemlərin tipoloji təsnifatına dair // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, “Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası” jurnalı, № 2, 2011, s.198-204.
3. Емельянова Ю.П. Понятия «цивилизация» и «социокультурная система» в контексте цивилизационных исследований // Вестник ХНИУ, № 115, 2011, с.39-42.
4. Ерасов Б.С. Цивилизации: Универсалии и самобытность. М., «Наука», 2002, 524с.
5. Мчедлова М. М. Вопросы цивилизации во французском обществознании. М., Изд-во МГУ, 1996, 80с.
6. Рустамов Ю. Основы философии (курс лекций). Баку, «Азербайджанский Университет», 2004, 475с.
7. Семенов Ю.И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней), М., «Современные тетради», 2003, 776с.
8. Словарь русского языка (2-ое издание), IV т., М., «Русский язык», 1984.
9. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 1992. 543с.
10. Уилкинсон Д. Центральная цивилизация // Время мира (альманах). Вып.2, Новосибирск, «Хронограф», 2001, с.397-423.
11. Уэскотт Р. Исчисление цивилизаций // Время мира (альманах). Вып.2, Новосибирск, «Хронограф», 2001, с.328-344.
12. Февр Л. Бои за историю, М., «Наука», 1991, 629с.
13. Философия истории, М., «Гардарики», 2001, 432с.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, М., «Аст», 2006, 571с.
15. Хвостова К.В. Механизмы воспроизводства цивилизаций // Цивилизации (коллективная монография). Вып.7. М., «Наука», 2006, с.92-105.

16. Bagby Ph. Culture and History: Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations. Berkeley&Los Angeles. 1963, p.162-163.

17. Webster's third new international dictionary of the English language, unabridged: Philip Babcock Publisher: Springfield, Mass., G. & C. Merriam Co., 1966. 2662p.

18. Wilkinson D. Spatio-temporal Boundaries of African Civilizations Reconsidered // Comparative Civilizations Review. 1993. №29, p.52-53.

19. The Boundaries of civilizations in space and time, Lanham, MD: University Press of America, 1987, 429p.

20. Huntington E. Mainsprings of Civilization, New York, John Wiley & Sons Inc., 1945, 660p.

РЕЗЮМЕ**К СОДЕРЖАНИЮ ПОНЯТИЯ «ЦИВИЛИЗАЦИЯ»**

Гаджиев Ровшан Сабир оглы

В статье предпринимается попытка изучения содержания понятия «цивилизация». С этой целью рассматриваются дефиниции изучаемого понятия, определяемые в разных энциклопедических и других словарях. Выявляются разные подходы определения понятия «цивилизация». Выделяются два основных подхода по определению изучаемого понятия: ценностно-нормативный и объективно-описательный. Согласно позиции автора, цивилизация является не социальной, а культурной система.

SUMMARY**ON THE CONTENT OF THE CONCEPT OF "CIVILIZATION"**

Hajiyev Rovshan Sabir

The article attempts to study the content of the concept of "civilization". For this purpose, the definitions of the concept being studied are defined in different encyclopedic and other dictionaries. Different approaches to the definition of the concept of "civilization" are revealed. There are two main approaches to the definition of the concept under study: value-normative and objectively descriptive. According to the author's position, civilization is not a social, but a cultural system.

Çара tövsiyə etdi: f.e.d. F.M.Qurbonov